

اطلاق یا تقیید حریم خصوصی و الزامات تحدید یا نقض آن

علی غلامی^۱

تاریخ دریافت: ۹۲/۰۱/۱۷ تاریخ پذیرش: ۹۲/۰۵/۰۵

چکیده

اهمیت بحث حریم خصوصی و سابقه آن به اندازه عمر بشر و همزمان با هبوط بشر از بهشت به زمین است، در عین حال یکی از سؤالاتی که عمری نزدیک به اصل حق حریم خصوصی دارد، اطلاق یا تقیید آن است که با توجه به زندگی اجتماعی افراد بشر روز به روز بر اهمیت آن افزوده شده و نظرات متعددی در پاسخ به آن ابراز شده است. در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران از طرفی حق حریم خصوصی با ابتناء بر مبانی و منابعی همچون عقل، قرآن، سنت، فقه و قوانین موضوعه دارای پایه‌های بسیار محکم و غیرقابل انکار است و مجازات‌های دنیوی و اخروی متعددی برای تضمین رعایت آن در نظر گرفته شده است؛ اما از طرف دیگر ضرورت‌های غیرقابل انکاری در مقام تلاقی این حق با حقوق عمومی یا حوزه عمومی جدا از دولت، مقنن و مجری قانون را وادار به نقض یا تحدید این حق می‌کند که به سادگی قابل چشم‌پوشی نیست.

منابع پیش‌گفته مانند قرآن، عقل، سنت، فقه و قوانین موضوعه در عین احترام به حق حریم خصوصی، این حق را در مواردی قابل تحدید یا نقض دانسته‌اند و به صراحت به عدم اطلاق آن اشاره کرده‌اند. در عین حال توجه به این نکته الزامی است که نقض یا تحدید حق حریم خصوصی پس از امکان نداشتن جمع بین این حق و حوزه‌های حقوق عمومی و حوزه عمومی جدا از دولت مقدور می‌شود و در عین حال باید کاملاً صریح و شفاف بوده و در مورد آن به قدر متیقن اکتفاء کرده و از تسری آن به حوزه‌ای مشابه خودداری کرد.

واژه‌های کلیدی

حریم خصوصی، حقوق عمومی، حوزه عمومی جدا از دولت، اطلاق یا تقیید.

۱. استادیار دانشکده معارف اسلامی و حقوق دانشگاه امام صادق (علیه السلام)

مقدمه

سابقه بحث حریم خصوصی و احترام به آن در اسلام را می‌توان از ابتدای بعثت پیامبر اکرم (ص) دانست و سنت آن بزرگوار و ائمه معصومین (ع) گویای این مطلب است؛ بنابراین باید دید اهمیت این حق در زندگی افراد بشر تا کجاست که دین مبین اسلام به عنوان دین خاتم و اکمل از همان ابتدا بدان اهتمام جدی و شایسته داشته است.

برای این منظور ابتدا باید تعریف حریم خصوصی معلوم شود و پس از تعیین تعریف این حق باید دید پشتوانه آن از حیث مبانی و منابع چقدر غنی و جدی است که این مطلب طبیعتاً نشان دهنده اهمیت جایگاه و حساسیت این حق است که در قسمت اول به آن پرداخته می‌شود. در قسمت دوم، تهدیدگران احتمالی حریم خصوصی بررسی می‌شوند، تا اشخاص حقیقی و حقوقی و موضوعاتی که ممکن است محدودکننده یا ناقض حق حریم خصوصی باشند، معلوم شود.

سوالی که مطرح می‌شود و بحث اصلی این نوشتار است عبارت است از اینکه آیا حق حریم خصوصی افراد یک حق مطلق و غیرقابل خدشه و استثنا ناپذیر است یا اینکه این حق نیز ممکن است در تلافی با یکسری حقوق دیگر دچار تحدید یا نقض شود و حال اگر قرار شد این حق تحت شرایطی محدود یا نقض گردد، ملاک تعیین چرایی، نوع، حد، مراتب، اشخاص صالح و..... در این نقض یا تحدید چیست یا کیست که چرایی و چگونگی تعدیل آن در قسمت سوم بررسی و تعیین خواهد شد و در نهایت ضرورت‌های لازم در موارد تلافی حریم خصوصی با سایر حقوق در قسمت چهارم مورد اشاره قرار خواهد گرفت.

تعریف حریم خصوصی: عبارت حریم خصوصی دارای تعریفی اجماعی نیست (انصاری، ۱۳۸۴، ص ۱۴)؛ لذا از میان تعاریف متعدد حریم خصوصی به برخی تعاریف آن اکتفا می‌شود. در بندهای ۲ و ۳ اعلامیه «کنفرانس حقوق دانان درباره حق حریم خصوصی»^۱ که در نروژ برگزار شد، در تعریف حریم خصوصی اعلام می‌کند: «بند

۱ - Nordic conference of Jurists on the Right to Respect for Privacy, ۱۹۷۶.

۲: حق حریم خصوصی حقی است نسبت به تنها ماندن، زندگی کردن با سلیقه خود و با حداقل مداخله دیگران.» توربان معتقد است: «حریم خصوصی عبارت است از حق به حال خود گذاردن افراد و آزاد بودن آنها از مداخله غیر معقول و بدون اجازه در امور شخصی ایشان.»^۱ در تعریف دیگری آمده: «قلمرویی از اطلاعات و متعلقات هر فرد است که آن فرد نوعاً یا عرفاً یا با اعلام قبلی به نحو معقولی انتظار دسترسی نداشتن دیگران به اطلاعات مربوط به آن و مصونیت از ورود، نگاه و نظارت دیگران یا هرگونه تعرض نسبت به آن قلمرو را دارد.» (محسنی، ۱۳۸۹، ص ۳۵)

در ماده ۲ لایحه حمایت از حریم خصوصی آمده است: «حریم خصوصی قلمرویی از زندگی هر شخص است که آن شخص عرفاً یا با اعلان قبلی در چارچوب قانون، انتظار دارد تا دیگران بدون رضایت وی به آن وارد نشوند یا بر آن نگاه یا نظارت نکنند یا به اطلاعات راجع به آن دسترسی نداشته یا در آن قلمرو، وی را مورد تعرض قرار ندهند. جسم، البسه و اشیاء همراه افراد، اماکن خصوصی و منازل، محل‌های کار، اطلاعات شخصی و ارتباطات خصوصی با دیگران «حریم خصوصی» محسوب می‌شوند.» با توجه به تعاریف پیش گفته شاید این تعریف مختصر را بتوان به عنوان تعریف جامع و مانع حریم خصوصی ارائه کرد: «حریم خصوصی عبارت است از محدوده مادی و معنوی متعلق به هر شخص که باید از مداخله غیر معقول و بدون اجازه دیگران حفاظت شود.»

منابع و مبانی حریم خصوصی

عقل و فطرت: عقل انسان علاوه بر دستورات شرعی و مستقل از آنها می‌تواند پاره‌ای مسائل شرعی را درک کند که به عنوان حجت قابل استناد هستند و به همین خاطر تکالیف انسان به دو دسته عقلی و شرعی تقسیم می‌شوند (ربانی گلپایگانی، ۱۳۸۲، ص ۳۵۰) و همچنین قاعده حسن و قبح عقلی نیز که قبلاً به آن اشاره شد، دلالت بر این معنا دارد که

عقل به خودی خود توان تشخیص خوبی عدل و بدی ظلم را دارد؛ لذا توان تشخیص ضرورت رعایت حق حریم خصوصی دیگران را حائز است. (علامه حلی، بی تا، ص ۲۳۵)

قرآن کریم: در آیات شریفه قرآن کریم بیان مصادیقی از حریم خصوصی، عنایت آن کتاب شریف به این مقوله را به وضوح نشان می دهد. سوره مبارکه حجرات آیه شریفه ۱۲، سوره مبارکه نور، آیات شریفه ۲۷ و ۲۸، سوره مبارکه بقره، آیه شریفه ۱۸۹ و سوره مبارکه نور، آیه شریفه ۱۲ بر این موضوع دلالت دارند.

روایات معصومین (ع): روایات دال بر حرمت تجسس (آمدی، ۱۳۶۶ه.ق، جلد ۵، ص ۳۷۱)، حرمت ورود بدون اذن به منازل مردم (بجنوردی، ۱۴۱۹ه.ق، ص ۲۱۱)، حرمت استراق بصر (مجلسی، ۱۴۰۳ه.ق، جلد ۱۰۴، ص ۳۸، مجتهدی تهرانی، ۱۴۰۸ه.ق، ص ۵، محقق حلی، ۱۴۱۰ه.ق، جلد ۱، ص ۲۹۸ و بجستانی، ۱۴۱۰ه.ق، ص ۴۵۴)، حرمت استراق سمع (بجنوردی، ۱۴۱۹ه.ق، ص ۲۱۱)، حرمت سوء ظن (مجلسی، ۱۴۰۳ه.ق، جلد ۷۲، ص ۲۰۱) حرمت غیبت و نیمه (شهید ثانی، بی تا، جلد ۱۲، ص ۳۰۶ و ریشهری، ۱۴۲۲ه.ق، جلد ۷، ص ۳۰۸)، حرمت اشاعه فحشاء و هتک ستر (امام خمینی، ۱۴۱۰ه.ق، ص ۲۹۴) حرمت رازشکنی و افشای اسرار دال بر حرمت حریم خصوصی هستند.

منابع قانونی داخلی در حوزه حریم خصوصی

حمایت کلی و غیرمستقیم: رعایت حقوق انسانی در اصل ۱۴ق.ا، اهتمام به همه افراد ملت در اصل ۲۰ق.ا و حکم حقوق در اصل ۲۳ق.ا ناظر به مصادیق حق حریم خصوصی است. مقامات و ماموران دولتی که برخلاف قانون، آزادی شخصی افراد ملت را سلب یا آنان را از حقوق مقرر در قانون اساسی محروم نمایند، مطابق ماده ۵۷۰ق.م.ا مشمول مجازات می شوند. همچنین مواد ۱۴ و ۱۶ قانون انتشار و دسترسی آزاد به اطلاعات ناظر به این موضوع است.

حمایت از حریم خصوصی فیزیکی: در قانون مجازات اسلامی مواد ۵۸۰، ۶۴۱، ۶۹۱ و ۶۹۴ بر حمایت از حریم خصوصی فیزیکی دلالت دارد.

در قانون آیین دادرسی کیفری نیز مواد ۲۴، ۳۸، ۹۶، ۹۷، ۹۸ و تبصره ماده ۴۳ به این امر اختصاص دارد.

حمایت از حریم خصوصی بدنی: در حمایت از حریم خصوصی بدنی مواد ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴ و ۵۷۵ ق.م.ا قابل اشاره است.

حمایت از حریم خصوصی روانی: قانونگذار در اصل ۲۳ ق.ا همه شهروندان را صاحب حق داشتن عقیده‌ای که آن را پذیرفته‌اند، دانسته است.

حمایت از حریم خصوصی ارتباطی: حمایت از این حق در اصل ۲۵ ق.ا و منع مفتوح یا توقیف یا معدوم یا بازرسی یا ضبط یا استراق سمع مراسلات، مخابرات، یا مکالمات تلفنی اشخاص توسط مستخدمان یا ماموران دولتی بدون اجازه قانون، در ماده ۵۸۲ ق.م.ا آمده است.

حمایت از حریم خصوصی در فعالیت‌های رسانه‌ای: بحث آزادی تبادل اطلاعات در اصل ۲۴ ق.ا مورد اشاره قرار گرفته است.

حمایت از حریم خصوصی اطلاعاتی: ماده ۶۴۸ ق.م.ا و مواد ۱۰۳، ۱۰۴، ۲۲۵ و تبصره ماده ۱۸۸ ق.آ.د.ک در حمایت از این حق می‌باشد. همچنین مواد ۴، ۱۵، ۱۷ و ۲۱ قانون انتشار و دسترسی آزاد به اطلاعات ناظر به این موضوع است.

اسناد بین‌المللی ناظر به حق حریم خصوصی

میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی^۱: در ماده ۱۷ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی آمده است که: «۱. در زندگی شخصی، خانواده، منزل یا ارتباطات هیچ‌کس، نباید خودسرانه یا غیرقانونی مداخله شود یا آسیب و لطمه غیرقانونی به آبرو یا حیثیت او وارد آید؛ ۲. هر کس در برابر چنین تعرض یا آسیبی حق دارد از حمایت‌های قانونی برخوردار شود.» (انصاری، ۱۳۸۶، ص ۳۹)

۱ - The International covenant on civil and political Rights. (۱۹۶۶)

کنوانسیون اروپایی حقوق بشر: علی‌رغم وجود نداشتن ارتباط مستقیم این کنوانسیون با قوانین داخلی ایران، ماده ۸ این کنوانسیون مقرر می‌دارد که «۱. هر کس نسبت به حریم زندگی خصوصی و خانوادگی، منزل و ارتباطات خود واجد حق است؛ ۲. مقامات دولتی حق هیچ‌گونه مداخله در اعمال حق مذکور را ندارند، مگر مطابق با احکام و قوانین و در صورتی که مداخله آنها در چارچوب جامعه مردم‌سالار برای امنیت ملی، سلامت عمومی یا رفاه اقتصادی کشور، پیشگیری از بی‌نظمی یا جرم، حمایت از بهداشت و اخلاق یا برای حمایت از حقوق و آزادی‌های دیگران ضروری باشد.»

تهدیدگران حریم خصوصی

دولت و سازمان‌های وابسته: عمده‌ترین نهاد تهدیدکننده حریم خصوصی را دولت‌ها می‌دانند (مونیر، ۱۹۵۲، ۳۷) و این در حالی است که دولت‌ها می‌توانند بزرگترین حامی و ضامن حفظ حریم خصوصی باشند، ولی در عین حال اگر رویکرد دولتی، اقتدارگرایی و امنیت‌گرایی باشد، طبیعتاً احتمال نقض حریم خصوصی از سوی آن بسیار زیاد می‌باشد. آرنت، ۱۳۶۳، ص ۳۰۰ این نوع نگاه خصوصاً در رژیم‌های توتالیتر که به اقتضای ماهیت خویش خواستار قدرت نامحدودند، به وضوح قابل رویت است. امنیت‌محوری دولت‌ها نیز می‌تواند زمینه‌ساز نقض حریم خصوصی شهروندان باشد. (میرمحمد صادقی، ۱۳۸۸، ص ۳۴-۲۶) برای نمونه در آمریکا فرایندهای کشف جرم و تحقیق درباره‌ی مظنونان به انجام عملیات تروریستی به شدت رشد کرده است و به موجب قانون موسوم به «میهن پرستی»^۱ اختیارات زیادی به دادستان‌ها و مقامات کشف جرایم داده شده است که بسیاری از این اختیارات در عمل، موجب نقض حریم خصوصی افراد است؛ (گور، ۱۳۸۳، ص ۱۷)

موسسات و نهادهای خصوصی: گردآوری اطلاعات شخصی افراد نزد موسسات و نهادهای خصوصی و غیردولتی باعث شده که این مجموعه‌ها به صورت بالقوه

۱ - PATRIOT ACT (Uniting and Strengthening America by Providing Appropriate Tools Required to intercept and Obstruct Terrorism (USA PATRIOT) Act of ۲۰۰۱).

جزء تهدیدگران حریم خصوصی قرار گیرند. علاوه بر آنکه پیشرفت تکنولوژی و فناوری‌های نوین ابعاد و امکانات دخالت در حریم خصوصی از سوی شرکت‌ها و موسسات و نهادهای خصوصی را آسان‌تر می‌کند، الزامات دولت‌ها برای شرکت‌های خصوصی در زمینه نظارت بر رفتارهای شهروندان باعث جدی‌تر شدن نقض حریم خصوصی از سوی این موسسات می‌گردد؛ مثلاً در آمریکا شرکت‌ها خصوصاً شرکت‌های فعال در امور مالی بر اساس قوانین جدید ملزم شده‌اند تا سالانه میلیون‌ها گزارش برای دولت در زمینه فعالیت‌های مشکوک مشتریان خود تهیه کنند. (نوبهار، ۱۳۸۷، ص ۲۶۴)

مصالح اجتماعی: گاهی تلاقی و تداخل مورد بررسی، تداخل میان حریم خصوصی و یک مصلحت اجتماعی به معنای واقعی کلمه است؛ (هالمر و آلمدر، ۲۰۰۱)^۱ مثلاً اینکه باید دسترسی و آگاهی از پرونده‌های پزشکی افراد منحصر به پزشک معالج باشد، امری است معقول؛ اما گاهی این حق با ضرورت پیشرفت‌های علمی و حمایت از بهداشت عمومی و دیگر اهداف اجتماعی تلاقی پیدا می‌کند و نوعی گذشت افراد از حق حریم خصوصی اطلاعاتی خویش در حوزه مسائل پزشکی را ایجاب می‌کند. حال سوالی که مطرح می‌شود از این قرار است که در این تلاقی چه باید کرد و راه حل این تداخل چیست؟ مثال دیگر بحث حق کارفرما در دسترسی به برخی اطلاعات درباره کارگران برای استخدام یا ادامه همکاری آنهاست. (نیلند، ۲۰۰۶)^۲ یا صاحبان برخی مشاغل و حرفه‌ها همچون وکلای مدافع و ... (زیتیریم و دیگران، ۲۰۰۷)^۳

مصالح و منافع حوزه عمومی جدا از دولت: گاهی حریم خصوصی از جانب گسترش قلمرو امور اجتماعی و عمومی مورد تهدید و تعرض قرار می‌گیرد. مثلاً حق اشخاص خصوصی بر حریم خصوصی با حق جامعه بر گردش آزادانه اطلاعات تلاقی پیدا

^۱ - Humber and Almeder, ۲۰۰۱

^۲ - Neyland, ۲۰۰۶

^۳ - Zitirim & others, ۲۰۰۷

می‌کند. در چنین فرضی اعتقاد عمومی بر این است که باید از حریم خصوصی در برابر تندروری رسانه‌های گروهی حمایت کرد تا مبدا به بهانه اطلاع‌رسانی، حریم خصوصی شهروندان نقض شود؛ در عین حال توجه به این نکته فراموش نمی‌شود که در مقام حمایت از حریم خصوصی نباید بهانه‌ای برای اخلاف در کار رسانه‌ها و گردش درست اطلاعات بوجود آید و هرگونه اطلاع‌رسانی تحت عنوان افشای اسرار تخطئه شود.^۱

اشخاص حقیقی: اشخاص حقیقی به عنوان آخرین تهدیدگران حریم خصوصی مورد بررسی هستند و می‌توان گفت که جرم علیه حریم خصوصی نیز ممکن است مانند بسیاری دیگر از جرایم از سوی اشخاص حقیقی ارتکاب یابد؛ البته باید توجه نمود که هم در جرم‌انگاری و هم در مقام واکنش کیفری به نقض حریم خصوصی باید با توجه به نقض‌کننده حریم خصوصی و انگیزه نقض وی، رویکردهای مختلفی را برگزید.

تلاقی حقوق و حوزه عمومی و حریم خصوصی

سوالی قابل طرح در اینجا آن است که حفظ حریم خصوصی در مقام تلاقی با حوزه حقوق عمومی و حوزه عمومی جدا از دولت و همچنین حفظ حوزه عمومی جدا از دولت در هنگام تعارض با حقوق عمومی تابع چه شرایطی است و حدود آن چگونه است؟

حکم عقل: آنچه به عنوان اولین استدلال می‌توان بدان اشاره کرد حکم عقل به ضرورت انتخاب اهم و فدا کردن مهم در قبال آن در موارد تلاقی است؛ یعنی از حکم عقل سلیم به ضرورت انتخاب بد در مواقع تخیر بین بد و بدتر.

قرآن کریم: قیود موجود در آیات شریفه ۱۲ سوره مبارکه حجرات «... برخی گمان‌ها گناه هستند...»، ۶ سوره مبارکه حجرات «اگر فاسقی برای شما خبری آورد در مورد آن خیر تحقیق کنید»، ۱۴۸ سوره مبارکه نساء «خداوند دوست ندارد با سخنان کسی بدی‌های

۱. برای مطالعه در این مورد، ر.ک: مسؤولیت مدنی رسانه‌های همگانی، اداره کل پژوهش و اطلاع‌رسانی معاونت پژوهش ریاست

ديگران آشکار شود، مگر از سوی کسی که به او ستم شده است و خداوند شنوای داناست.» و ۱۲ سوره مبارکه قلم «از هر سو گند خورنده بی مقدار و پستی اطاعت نکن» دال بر عدم اطلاق حق حریم خصوصی است.

روایات دال بر جواز تجسس: امیرالمومنین [ع] در نامه ۵۳ می فرماید (احمدی میانجی، ۱۳۸۱، ص ۱۳۷) «از افرادی که اهل امانت و صدق هستند بر کارمندان خود ناظر و جاسوس قرار بده... و اگر یکی از کارمندان خیانت یا فجوری مرتکب شده و گزارش های گزارشگران تو نیز در این مورد موافق با عملکرد او بود و بدگویی رعیت هم سخنان گزارشگران را تایید کرد، همین مقدار در محکوم بودن او کافی است و گواه دیگر لازم نیست، این کارمند را عقوبت بدنی کن و اموالی را که به خیانت برده، بگیر و در میان مردم او را خائن معرفی کرده و طوق بدنامی را لجام گردنش کن.»

روایات دال بر جواز سوء ظن: از عبدالله بن سنان مروی است که می گوید (احمدی میانجی، ۱۳۸۱، ص ۱۶۱) «به امام صادق [ع] عرض کردم: شهادت چه کسانی قبول نمی شود؟ فرمود: شهادت شخص مظنون و متهم، گفتم: درباره فاسق و خائن چه می فرمایید؟ فرمود: اینها داخل در مفهوم متهم می شوند.»

روایات دال بر جواز غیبت: رسول اکرم (ص) می فرماید: (ریشه‌ری، ۱۴۲۲.ه.ق، جلد ۷، ص ۳۰۹۴) «چهار نفرند که غیبت آنها غیبت نیست: فاسقی که فسقش را آشکار می کند؛ پیشوای دروغگویی که اگر خوبی کنی سپاسگزاری نمی کند و اگر بدی کنی نمی بخشد، کسانی که از سر شوخی و خنده فحش مادری می دهند و کسی که از جماعت مسلمانان کناره گیرد و بر اتم عیب گیرد و به رویشان شمشیر کشد.»

جواز تجسس: امام باقر [ع] می فرماید (فیض کاشانی، ۱۴۰۴.ه.ق، جلد ۳، ص ۶۴) «نظر رسول خدا در بازار مدینه به یک طعام (گندم یا خرما) افتاد، به صاحب آن فرمودند: من طعام تو را خوب (و بی عیب) می بینم و از قیمت آن سؤال نمودند، خداوند به ایشان وحی فرمود که دست زیر طعام ببرند، حضرت هم چنین کردند و از زیر، طعام بد بیرون آمد،

حضرت بعد از مشاهده این قضیه به صاحب آن فرمودند: تو خیانت و غش به مسلمانان را در یکجا جمع کرده‌ای.»

جواز سوء ظن: رسول اکرم (ص) مردی از قبیله ازد به نام ابن اللیثیه را مامور جمع آوری صدقات بنی سلیم نمودند. وقتی این فرد از ماموریت خود برگشت، حضرت از وی حساب خواستند، او گفت: این مربوط به بیت‌المال است و این هم هدیه است که به من داده‌اند. حضرت فرمودند: چرا در خانه پدرت ننشستی تا هدیه‌ات را بفرستند؟ ... بعد حضرت بر منبر رفته و فرمودند: «..... من یکی از شماها را به کار می‌گمارم بعد می‌آید و می‌گوید این مربوط به بیت‌المال است و این هم هدیه‌ای است که به من داده‌اند، چرا خانه پدرش نشست تا هدیه‌اش را بیاورند؟» (هندی، ۱۴۱۳ ه.ق، جلد ۴، ص ۳۹۴)

عریف: عریف به معنای کسی است که به امور طایفه‌ای از مردم رسیدگی می‌کند. (ابن اثیر، بی تا، جلد ۳، ص ۹۲) در مورد وظایف عریف آمده است که وی به کارهایی همچون توثیق یا عدم توثیق اشخاص، ارسال گزارشات مثبت یا منفی، اخبار خوب یا بد و ... می‌پرداخت و به نوعی چشم حاکم یا امام به شمار می‌رفت. (ابن ابی‌الحدید، بی تا، جلد ۳، ص ۱۷۷)

نقیب: نقیب کسی است که در پیرامون اسرار و مسائل نهفته در ضمائر مردم به جست‌وجو و کاوش می‌پردازد. (طبرسی، ۱۳۳۳ ه.ق، ص ۱۷۱ - ۱۷۰) شیخ طوسی (ره) در تیسان فرموده است: «نقب در لغت به معنای سوراخ وسیع است.... و نقیب را نقیب گفتند زیرا احوال قوم را مانند اسرار موشکافی می‌کند.» (شیخ طوسی، بی تا، جلد ۲، ص ۴۶۶ - ۴۶۵)

هریب: ابن اثیر در نه‌ایه می‌گوید: «ریب به معنی شک است و گفته شده که به مفهوم شک توام با تهمت به کار می‌رود.» (ابن اثیر، بی تا، ذیل کلمه «ریب») در مورد اهل ریب باید گفت کسانی هستند که در دین شک کرده و مردم را نیز به شک اندازند؛ یا اشخاصی که بنای دین را روی ظن و وهم فاسد قرار داده و ممکن است اهل فسق و فجور باشند که به فسق تظاهر می‌کنند و با اعمال خود مردم را به شک و تردید و ریب می‌اندازند.

(مجلسی، ۱۴۰۳.ه.ق، جلد ۷۴، ص ۲۰۲) حضرت علی(ع) خطاب به مردم مصر نوشتند: (تقفی، ۱۴۱۰.ه.ق، جلد ۱، ص ۲۱۱) «قیس بن سعد انصاری را برای شما به عنوان امیر فرستادم، پس او را در احقاق حق یاری کنید. من او را امر کردم به اینکه به نیکوکاران شما خوبی و احسان کند و نسبت به مریب شما شدت به خرج دهد، با عموم و خواص شما مدارا کند و او کسی است که رفتارش را می‌پسندم و صلاح و خیرخواهی او را امیدوارم.» (ابن ابی الحدید، بی تا، جلد ۶، ص ۵۸)

نظریات فقها: یکی از فقهای معاصر می‌فرماید: «بدیهی است تفحص در امور دیگران و افشاگری و پخش کردن اسرار و عیب‌های دیگران به نوعی تصرف و دخالت در امور آنان محسوب می‌گردد. بنابر این اصل اولی دلالت بر عدم جواز مداخله در امور دیگران و حریم شخصی آنان می‌نماید، ولی محدوده و قلمرو این امر، صرفاً اسرار و عیوب شخصی افراد است تا آنجا که با مصالح عمومی تعارض نداشته باشد، ولی در موردی که با مصالح عمومی جامعه و حفظ نظام مسلمین وابستگی دارد، به ناچار اصل اولیه، استثنا پذیرفته، تخصیص می‌خورد؛ زیرا از سوی دیگر دولت اسلامی مسئولیت حفظ نظام را برعهده دارد و برای حفظ آن لازم است نسبت به اقدامات و تحرکاتی که به قصد براندازی نظام صورت می‌پذیرد، اطلاع یابد. در تعارض این دو، عقل سلیم و شرع مقدس هر دو حکم می‌کنند بر اینکه لازم است مصالح عمومی کشور و مردم بر آزادی‌های فردی ترجیح داده شود زیرا اهتمام به حفظ نظام مسلمین از واجبات مهم می‌باشد.» (منتظری، ۱۳۷۰، جلد ۴، ص ۳۰۰)

تجسس جایز: شیخ انصاری(ره) می‌گوید: (شیخ انصاری، بی تا، ص ۴۴) «در روایت صحیحۀ ابن ابی یعفور که در بیان معنی عدالت وارد شده است، بعد از تعریف عدالت گوید: علامت همه این امور این است که شخص، عیوب خود را مخفی نگهدارد تا تفتیش و جستجو کردن از آن عیوب مخفی برای مسلمانان، حرام باشد و این جملات دلالت می‌کند بر اینکه حرمت تفتیش در فرضی است که شخص، سائر عیوب خویش باشد ولی اگر اعمال خلاف را علناً انجام داد و آنها را مخفی نمود، تفتیش هم حرام نیست.» آیه الله

منتظری (ره) معتقد است: (منتظری، ۱۴۰۹ ه.ق، جلد ۲، ص ۵۳۹) حفظ نظام از مهم‌ترین مواردی است که شرع به آن اهتمام دارد و لازم است بر دولت و مردم و به ناچار مقدمات آن نیز به حکم عقل و فطرت واجب است ... که از جمله مراقبت دشمنان و تجسس بر روی آنهاست.

سوء ظن جائز: علامه مجلسی (ره) می‌فرماید: "اگر کسی بگوید در اخبار و احادیث نسبت به وجوب حسن ظن به برادران دینی تاکید فراوان شده است، پس لازم است گفتار و کردار آنها را حمل بر صحت نماییم و این با سوء ظنی که این احادیث بر آن اشعار دارد، تنافی دارد، جوابش این است که اولاً: ممکن است اخبار حسن ظن بر مواردی که مومن بودن طرف ثابت شده، حمل گردد، ثانیاً: حمل بر صحت در گفتار و کردار مومن با عدم اطمینان به او _ مگر پس از ظهور قرائنی که موجب اطمینان و وثوق نفس می‌شود _ منافات ندارد." (مجلسی، ۱۳۶۸ ه.ق، جلد ۱، ص ۹۱ و ۸۷)

جعل عریف: بر اساس نظر مرحوم علامه حلی (علامه حلی، بی‌تا، جلد ۱، ص ۴۳۷) برای امام لازم است دفتری تشکیل دهد که در آن اسامی هر قبیله و عطایا و حقوق آنان ثبت شود، همچنین بر اوست که برای هر قبیله، عریفی و برای هر کدام از آنها علامتی در میان خودشان تعیین نموده و پرچم‌هایی برای آنها برافرازد، زیرا رسول خدا (ص) در جنگ خیبر برای هر ده نفر یک عریف تعیین فرمودند.

جواز غیبت: محقق کرکی (ره) می‌فرماید: (احمدی میانجی، ۱۳۸۱، ص ۱۳۵) «ضابطه کلی غیبت حرام آن است که فعل به قصد هتک عرض مومن و یا برای خندیدن و لذت بردن از آن و یا خندانیدن مردم واقع شود و اما اگر برای غرض صحیحی باشد، حرام نیست؛ مانند خیرخواهی در مقام مشورت و یا اظهار مظلومیت و گوش کردن به آن و صحبت از عدالت و فسق شهود نمودن.» حضرت امام (ره) می‌فرماید: «بدان که علماء و فقها «رضوان الله علیهم» مواردی را از حرمت غیبت استثنا فرموده‌اند که در کلمات بعضی بالغ بر ده موضوع می‌شود... مثلاً غیبت متجاهر به فسق ... جایز است، بلکه در بعض موارد که موجب ردع او

شود، واجب است و از مراتب نهی از منکر به شمار می آید.» (امام خمینی، ۱۴۰۳.ق، جلد ۲، ص ۳۱۴-۳۱۳)

تقیید حریم خصوصی در قانون اساسی: وجود عباراتی چون در اصل ۱۴ «... این اصل در حق کسانی اعتبار دارد که بر ضد اسلام و جمهوری اسلامی ایران توطئه و اقدام نکنند»، اصل ۲۲ «... مگر در مواردی که قانون تجویز کند»، اصل ۲۴ «... مگر آنکه محل به مبانی اسلام یا حقوق عمومی باشند...»، اصل ۲۵ «... مگر به حکم قانون.» و اصل ۱۴۲ که در ارتباط با دارایی برخی مسئولین نظام است، قانون به قوه قضاییه حق می دهد و وارد حوزه خصوصی این مسؤولان و همسر و فرزندان آنها شده و دارایی آنها را بررسی نماید که خلاف حق افزایش نیافته باشد؛ دال بر عدم اطلاق حق حریم خصوصی است.

قانون مجازات اسلامی: اول: ماده ۵۸۲. در این ماده که در ارتباط با ممنوعیت مفتوح و بازرسی و ... نمودن مراسلات و مخابرات و ... است، قانونگذار عمل را در صورتی ممنوع می داند که قانون اجازه آن را صادر نکرده باشد.

دوم: ماده ۶۴۸. در این ماده که در مورد ممنوعیت افشاء اسرار مردم از سوی اطباء و جراحان و ... است نیز قانونگذار به قید «در غیر از موارد قانونی» اشاره می کند و آن را مشمول ممنوعیت و مجرمیت نمی داند.

سوم: ماده ۶۰۶. در این ماده رؤسا و مدیران موظف می شوند در صورت وقوع جرم ارتشاء یا اختلاس یا ... جرم را به مراجع صلاحیت دار اداری یا قضایی اعلام کنند که حاکی از مطلق نبودن حق حریم خصوصی در حوزه اطلاعات می باشد.

قانون آیین دادرسی کیفری: اول: مواد ۹۶ و ۹۷: در این دو ماده که در مورد تفتیش و بازرسی منازل است، آمده است، که اگر حسب دلایل، ظن قوی به کشف متهم یا اسباب و آلات و دلایل جرم، در آن محل وجود داشته باشد، یا در صورت مزاحمت این عمل با حقوق اشخاص، تفتیش و بازرسی از حقوق آنها مهمتر باشد، عمل تفتیش و بازرسی منازل مجاز می باشد.

دوم: ماده ۱۰۶: «هرگاه متهم نوشته‌های خود را که موثر در کشف جرم است، به وکیل خود یا شخص دیگری سپرده باشد، قاضی می‌تواند آنها را حسب مورد در حضور وکیل یا آن شخص، بررسی نماید و در صورت استنکاف از ارائه آنها، مستکف به مجازات مقرر برای خلاصی متهم از محاکمه محکوم خواهد شد.»

قانون مجازات اخلاگران در نظام اقتصادی کشور: در تبصره ۲ ماده ۲ این قانون آمده است: «... مدیر یا مدیران و بازپرس یا بازپرسان و بطور کلی مسئول یا مسئولین ذی‌ربط که به گونه‌ای از انجام تمام یا قسمتی از اقدامات مزبور (اخلال در نظام پولی یا ارزی کشور از طریق قاچاق عمده ارز یا ضرب سکه) طلع شوند، مکلفند در زمینه جلوگیری از آن یا آگاه ساختن افراد یا مقاماتی که قادر به جلوگیری از این اقدامات هستند، اقدام فوری و موثری انجام دهند و کسانی که از انجام تکلیف مقرر در این تبصره خودداری کرده یا با سکوت خود به تحقق جرم کمک کنند، معاون جرم محسوب و حسب مورد به مجازات مقرر برای معاون جرم محکوم می‌شوند.»

قانون مطبوعات: در فصل چهارم این قانون، نشریات جز در موارد اخلال به مبانی و احکام اسلامی و حقوق عمومی آزاد دانسته شده‌اند که در ذیل آن ۹ عنوان نشر مطالب الحادی و مخالف موازین جمهوری اسلامی، اشاعه فحشاء و منکرات و انتشار عکس‌ها و تصاویر و مطالب خلاف عفت عمومی، تبلیغ و ترویج اسراف و تبذیر، ایجاد اختلاف مابین اقشار جامعه و .... ممنوع شده است.

قانون ممنوعیت بکارگیری تجهیزات دریافت از ماهواره: در ماده یک این قانون نیز آمده است که «ورود، توزیع و استفاده از تجهیزات دریافت از ماهواره جز در مواردی که قانون تعیین کرده است، ممنوع است.»

قانون انتشار و دسترسی آزاد به اطلاعات: در ماده ۱۵ این قانون مقرر می‌دارد: «موسسات مشمول این قانون در صورتی که پذیرش درخواست متقاضی متضمن افشای

غیرقانونی اطلاعات شخصی درباره یک شخص حقیقی ثابت باشد باید از در اختیار قرار دادن اطلاعات درخواست شده خودداری کنند، مگر آنکه:

الف) شخص ثالث به نحو صریح و مکتوب به افشای اطلاعات راجع به خود رضایت داده باشد؛

ب) شخص متقاضی، ولی یا قیم یا وکیل شخص ثالث، در حدود اختیارات خود باشد؛
ج) متقاضی یکی از موسسات عمومی باشد و اطلاعات درخواست شده در چارچوب قانون مستقیماً به وظایف آن به عنوان یک موسسه عمومی مرتبط باشد.»

حقوق فرانسه^۱: در قانون جزای فرانسه ماده ۱ - ۴۳۴ در مورد عدم اعلام جنایت، ماده ۳ - ۴۳۴ در مورد عدم اعلام وقوع جرم نسبت به بزه دیدگان خاص و ماده ۶ - ۴۳۴ درباره مخفی کردن مباشر یا معاون جرم دلالت بر امکان نقض یا تحدید حریم خصوصی در شرایط خاص دارد.

حقوق مصر: در قانون جزای مصر نیز ماده ۸۴ قانون جزای مصر در مورد عدم اطلاع جرمی علیه امنیت ملی از سوی خارجیان، ماده ۹۸ در باب عدم اعلام قصد ارتکاب عملی علیه امنیت ملی در داخل و ماده ۳۱۰ درباره امکان افشای سر در موارد قانونی توسط اطباء، جراحان، پرستاران، قابله‌ها و غیر اینها دلالت بر تقیید حریم خصوصی دارد.

ضرورت‌های لازم در مقام نقض و تحدید حریم خصوصی

امکان سنجی جمع: اولین گام در مقام مشاهده تلاقی حریم خصوصی با حقوق و حوزه عمومی را باید بررسی امکان جمع میان دو گزاره قرار داد. بدین معنی که در برخی و شاید بتوان گفت بسیاری از موارد تلاقی این مقولات نیازی به نقض یکی به نفع دیگری نیست و می‌توان بین آنها جمع کرد، به شرط آنکه حالت تعصب و خشکی و سختگیری از هر دو طرف تلاقی منتفی باشد؛ برای مثال اگر بین حق حریم خصوصی یک کاندیدای مجلس و

۱- برای مطالعه بیشتر در این مورد ر.ک: جعفر کوشا، جرایم علیه عدالت قضایی، نشر میزان، چاپ اول، ۱۳۸۱، ص ۱۹ به بعد.

حق دانستن مردم رای دهنده برای انتخاب بهترین افراد برای نمایندگی تعارض ایجاد شود سه راه حل در مقابل وجود خواهد داشت:

اول: نقض حریم خصوصی کاندیدای نمایندگی به نفع مردم. مشکل این راه حل این است که حق اطلاع مردم فقط در حد اطلاع از سوابق فرد و برنامه هایش است و شامل همه حوزه های حریم خصوصی فرد نمی شود.

دوم: حمایت مطلق از حق حریم خصوصی نماینده و به رسمیت نشناختن حق مردم جهت عدم نقض حریم خصوصی کاندیدا. اشکال این راه حل جلوگیری از رشد سیاسی مردم و تبعات منفی بعدی برای مجلس و کشور است.

سوم: عبارت است از جمع میان دو حق، بدین معنی که کاندیداها بدانند که مردم حق دارند از سوابق و دیدگاه های آنها اطلاعاتی داشته باشند تا بتوانند انتخاب آگاهانه کنند؛ در عین حال مردم نیز بدانند که حق آنها در دسترسی به حریم خصوصی کاندیدا، محدود به حوزه های مرتبط با آگاهی و انتخاب آنهاست نه همه حوزه ها.

صراحت و شفافیت: اصل صراحت و شفافیت در ارتباط با این حوزه از جهاتی، خاص و محل توجه و تامل ممتازی است.

اول: حساسیت این حوزه. قطعاً حریم خصوصی افراد خصوصاً در برخی ساحات آن همچون ساحت اطلاعات برای صاحبان آن، حائز اهمیت غیرقابل توصیف و برای بسیاری از مردم، شرکت ها و ... فوق العاده جذاب می باشد.

دوم: جدید بودن این حوزه و مفاهیم مرتبط با آن. سابقه رسمی بحث و بررسی در این حوزه در غرب اواخر قرن ۱۹ است و بسیاری از کشورها که این مفاهیم را وارد حقوق خویش کرده اند، همچنان در مقام تعریف مفاهیم، تعیین حدود و ثغور آن، مکانیزم حل مشکل در هنگام تلاقی آن با حقوق و حوزه عمومی، چگونگی حمایت از ساحات آن و ... دچار ابهامات عدیده ای هستند که دلیل آن جدید بودن این مفاهیم و گزاره های مرتبط با آن است.

سوم: همجواری و شباهت برخی عناوین مصطلح جزایی مثل افتراء و هتك حرمت با برخی تعرضات به حریم خصوصی، مسئله دیگری است که باید بدان عنایت کرد تا رسیدگی تعرضات به این حوزه با عناوین مصطلح خلط نشود که نتیجه آن چیزی جز سردرگمی قضات و دادرسان و در نتیجه تضییع حق متهمان نخواهد بود.

چهارم: ضرورت تقنین مواد خاصی ناظر به آیین دادرسی جرایم مربوط به این حوزه. مثلاً در مورد نقض حریم خصوصی افراد در حوزه فیزیکی و منزل، در چه مواردی و چه کسانی حق اجرای قانون را دارند؟ به عبارتی باید تفتیش منازل از جهت افراد صالح، موارد جواز، زمان تفتیش، چگونگی آن، حدود آن، دفعات آن و .. دقیقاً و صریحاً مورد اشاره قرار گیرد تا هیچ یک از گزاره‌های موجود به نفع دیگری متحمل ضرر بی دلیل نشود.

اكتفا به قدر متیقن: در بحث از حریم خصوصی شکی وجود ندارد که اصل بر رعایت این حق و نبود جواز نقض یا تهدید آن می‌باشد و باید به ساحات مختلف این حق احترام گذاشته شود و حدود آن رعایت شود؛ اما اگر به هر دلیل و ضرورتی، نقض یا تحدید حریم خصوصی ضرورت یافت آیا مکانیزم‌هایی همچون قیاس اولویت و وحدت ملاک می‌تواند باعث تسری نقض یا تهدید به مصادیق مشابه گردد؟

در پاسخ به این سوال باید گفت در این مورد اصل بر عدم نقض یا تحدید حریم خصوصی است و اگر به هر دلیلی ضرورتی برای خدشه به این حق ایجاد شد، باید به همان مورد خاص اکتفا کرد و به هیچ وجه امکان تسری این استثنا به موارد مشابه وجود ندارد؛ زیرا اگر باب این گونه قیاس‌ها باز شود، تهدیدگران حق حریم خصوصی با توسل به ضرورت‌های خود ساخته قادر خواهند بود حق حریم خصوصی را نقض کنند؛ بنابراین چون اصل بر حفظ حدود حریم خصوصی است و نقض یا تحدید آن خلاف اصل و به صورت استثنایی قابل پذیرش است، برای هر مورد باید دلیل خاص و حکم خاص وجود داشته باشد و به همان مورد که ضرورت آن احراز شده است، اکتفا شود و بر اساس قیاس اولویت و وحدت ملاک به مصادیق مشابه تسری داده نشود.

بحث و نتیجه گیری

اهمیت حریم خصوصی و ضرورت حمایت از آن مطلبی است عقلانی و فطری که درباره آن مفصلاً بحث شده است و در این نوشتار نیز علاوه بر عقل و فطرت، مستندات متعددی از قرآن و سنت در ضرورت حفظ این حق ذکر شد که البته در قالب قوانین ایران که متخذ از همین مبانی دینی و برخی اسناد بین المللی هستند، مورد حمایت و ضمانت قرار گرفته است.

شکی نیست که حق حریم خصوصی با توجه گستردگی ساحات آن و تهدیدگران احتمالی متعدد آن نیازمند پشتیبانی و حمایتی جدی است ولی این اهمیت و ضرورت حمایت، علامت مطلق بودن این حق و آزادی بی قید و شرط افراد در استفاده از آن نیست و طبیعتاً باید حد این حق و مکانیزم حل مسئله در مواقع تلاقی آن با سایر حقوق به درستی تبیین گردد.

در عین حال باید دقت کرد که علی رغم آنکه بر اساس عقل، قرآن، سنت، فقه و قانون اثبات شد که گاهی حریم خصوصی قابل تحدید و نقض است، تاکید می شود که در این مرحله باید اصل بر جمع میان حوزه ها باشد نه نقض آنها و اگر قرار شد نقضی در کار باشد، شرط قطعی و غیر قابل تخلف، صراحت و شفافیت تقنین در مورد چگونگی تحدید و نقض و اکتفا به قدر متیقن است و گرنه با توجه به مشخصات این حق و ساحات آن، تقنین غیر شفاف و اکتفا نداشتن به قدر متیقن نتیجه ای جز نقض بی حد و حصر آن در پی نخواهد داشت.

در پایان این نوشتار بخشی از ماده هفت فرمان هشت ماده ای حضرت امام (ره) که مرتبط با این بحث می باشد، به عنوان حسن ختام ذکر می شود: «... و موکدا تذکر داده می شود که اگر برای کشف خانه های تیمی و مراکز جاسوسی و افساد علیه نظام جمهوری اسلامی از روی خطا و اشتباه به منزل شخصی یا محل کار کسی وارد شدند و در آنجا با آلت لهو یا آلات قمار و فحشاء و سایر جهات انحرافی مثل مواد مخدره برخورد کردند، حق ندارند

آن را پیش دیگران افشاء کنند، چرا که اشاعه فحشاء از بزرگ‌ترین گناهان کبیره [است] و هیچکس حق ندارد هتک حرمت مسلمان و تعدی از ضوابط شرعیه نماید. فقط باید به وظیفه نهی از منکر به نحوی که در اسلام مقرر است عمل نماید و حق جلب یا بازداشت یا ضرب و شتم صاحبان خانه و ساکنان آن را ندارند و تعدی از حدود الهی ظلم است و موجب تعزیر و گاهی قصاص می‌باشد. و اما کسانی که معلوم شود شغل آنان جمع مواد مخدره و پخش بین مردم است، در حکم مفسد فی الارض و مصداق ساعی در ارض برای فساد و هلاک حرث و نسل است و باید علاوه بر ضبط آنچه از این قبیل موجود است، آنان را به مقامات قضایی معرفی کنند و همچنین هیچ یک از قضات حق ندارند ابتدائاً حکمی صادر نمایند که به وسیله آن ماموران اجازه داشته باشند به منازل یا محل‌های کار افراد وارد شوند که نه خانه امن و تیمی است و نه محل توطئه‌های دیگر علیه نظام جمهوری اسلامی، که صادرکننده و اجراکننده چنین حکمی مورد تعقیب قانونی و شرعی است...»

فهرست منابع

منابع فارسی:

- آرت، هانا (۱۳۶۳). توتالیتاریسم، ترجمه ثلاثی، محسن. تهران: نشر جاویدان.
- احمدی میانجی، علی (۱۳۸۱). اطلاعات و تحقیقات در اسلام. تهران: نشر دادگستر.
- انصاری، باقر (۱۳۸۴). حمایت از حریم خصوصی. تهران: انتشارات اداره کل پژوهش و تدوین و تنقیح مقررات ریاست جمهوری.
- انصاری، باقر (۱۳۸۶). حریم خصوصی. تهران: انتشارات سمت.
- کوشا، جعفر (۱۳۸۱). جرایم علیه عدالت قضایی. تهران: نشر میزان.
- گور، ال (۱۳۸۳). آزادی و امنیت. ترجمه میثمی، لطف‌الله، نشریه نامه، شماره ۳۰، خرداد و تیر.
- مجتهدی تهرانی، احمد (۱۴۰۸.ه.ق). رساله محرم و نامحرم. تهران: نشر مولف.

- محسنی، فرید (۱۳۸۹). حریم خصوصی اطلاعات. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام.
- مسئولیت مدنی رسانه‌های همگانی (۱۳۸۱). تهران: اداره کل پژوهش و اطلاع‌رسانی معاونت پژوهش ریاست جمهوری.
- منتظری، حسینعلی (۱۳۷۰). مبانی فقهی حکومت اسلامی، ترجمه و تقریر محمود صلواتی. تهران: نشر تفکر.
- میرمحمد صادقی، حسین (۱۳۸۸). جرایم علیه امنیت و آسایش عمومی (چاپ چهاردهم). تهران: نشر میزان.
- نوبهار، رحیم (۱۳۸۷). حمایت کیفری از حوزه‌های عمومی و خصوصی. تهران: انتشارات جنگل.

منابع عربی:

- آمدی، عبدالواحد (۱۳۶۶ ه.ق). غررالحکم و دررالکلم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ابن ابی الحدید (بی تا). شرح نهج البلاغه. بیروت: بی نا.
- ابن اثیر، مبارک بن ابی الکرّم (بی تا). نهاییه فی غریب الحدیث. بیروت: موسسه دار احیاء التراث العربی.
- انصاری، مرتضی (شیخ اعظم) (بی تا). المکاسب. قم: انتشارات دارالحکمه.
- بجستانی، ابوداود سلیمان بن اشعث (۱۴۱۰ ه.ق). سنن ابی داود. قم: دارالفکر.
- بجنوردی، السید محمد حسن (۱۴۱۹ ه.ق). قواعد الفقهیہ. تهران: نشر الهادی.
- تقفی، ابراهیم بن محمد (۱۴۱۰ ه.ق). الغارات. قم: موسسه دارالکتب الاسلامی.
- جبعی العاملی، زین الدین بن علی (شهید ثانی) (بی تا). مسالک الافهام فی شرح شرائع الاسلام. قم: موسسه المعارف الاسلامیه.

- حلی، ابوالقاسم نجم‌الدین جعفر بن الحسن (محقق) (۱۴۱۰ه.ق). المختصر النافع فی الفقه الاماميه، تهران: بی‌نا.
- حلی، ابومنصور حسن بن یوسف بن علی بن المطهر (علامه) (بی‌تا). كشف المراد فی شرح تجريد الاعتقاد. تهران: انتشارات ایران.
- حلی، ابومنصور حسن بن یوسف بن علی بن المطهر (علامه) (بی‌تا). تذکره الفقهاء. قم: مکتبه المرتضويه لاحیاء الآثار الجعفریه.
- ربانی گلپایگانی، علی (۱۳۸۲). ایضاح المراد فی شرح كشف المراد. قم: انتشارات مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.
- ری شهری، محمد (۱۴۲۲ه.ق). میزان الحکمه. تهران: مرکز الطباعه و النشر فی دارالحديث.
- طبرسی، ابوعلی فضل بن الحسن (۱۳۳۳ه.ق). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. صیدا: بی‌نا.
- طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن (شیخ الطائفه) (بی‌تا). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: موسسه اعلمی للمطبوعات.
- فیض کاشانی، محسن (۱۴۰۴ه.ق). وافی، قم: مکتبه آیه‌الله مرعشی (ره).
- مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ه.ق). بحار الانوار. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مجلسی، محمد باقر (۱۳۶۸ه.ق). مرآه العقول. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- منتظری، حسینعلی (۱۴۰۹ه.ق). دراسات فی ولایه الفقیه و فقه الدوله الاسلامیه، قم: مرکز العالمی للدراسات الاسلامیه.
- موسوی خمینی، السید روح‌الله (امام) (۱۴۰۳ه.ق). تحریر الوسیله. قم: نشر اعتماد.
- موسوی خمینی، السید روح‌الله (امام) (۱۴۱۰ه.ق). المكاسب المحرمه (چاپ سوم). قم: موسسه اسماعیلیان.
- هندی، حسام‌الدین (۱۴۰۶ه.ق). کنز العمال. بیروت: موسسه الرساله.

منابع انگلیسی:

- Humber , James, Almeder (eds)(2001). Robert , Privacy and Health care. New Jersey: Humana Press.
- Mounier, Emmanuel(2001). Personalism. New Jersey: University of Noter Dame Press.
- Neyland, Daniel(2006). Privacy, Surveillanc and Public Trust. Palgrave Macmillon press.
- Zitrim, Richard & others(2007). Legal Ethics in the Practice of law. USA: Lexis Nexis.